

## Rajslil Ilona

# Fordulópontok a magyar helyesírás történetében

### I.

Elöljáróban néhány bevezető gondolatot kell fűznünk a témához.

1.) A diakron kutatás előfeltételez bizonyos korszakosítást, korszakhatárok és fordulópontok kijelölését. Ez a periodizáció csak részben alapul *nyelvi* tényezőkön; kihatnak rá egyéb, nyelven kívüli hatóerők is, történelmi mozgások, kultúraváltás(ok) és más átfogó, objektív körülmények. Ezért általában minden korszakolás konvencionálisnak, részben önkényesnek mondható, minden korszakhatár mesterséges cezúra, hiszen a nyelv egy pillanatra sem torpan meg a fejlődésben, de mindenek ellenére a korszakhatárok a kutatás számára gyakorlati szempontból rendkívül fontosak.

2.) Néhány fogalmat említsünk meg a helyesírás-történet tárgyköréből is!

„A helyesírás története azt vizsgálja, hogyan keletkezett és hogyan változott az idők folyamán egy nyelv írásképe a rendszere.” (KNIEZSA 1959; 3). Ez a meghatározás csak látszólag egyszerű, igazából minden helyesírási rendszer igen sok összetevőből formálódik. A hangjelölés problémakörén kívül magába foglalja a tulajdonnevek, az idegen szavak írásmódját, az írásjelek alkalmazásának szokásait, a kis- és nagybetűk használatát, az egybeírást és a különírást, az elválasztást stb. Ezek az ismeretek mindenképp nélkülözhetetlenek (főleg korai)

nyelvemlékeink elolvasásához, értékeléséhez; ugyanakkor a helyesírás-történet jól tükrözi az irodalom történetének lényegesebb mozgásait is; pl. esetünkben a helyesírási sokféleség, a többszörös váltás az irodalmi központok szétszaggatottságát, a magyar nyelvű értelmiségi réteg korszakonkénti alakulását – netán hiányát – is jelzi.

De hasznosíthatók a helyesírás-történet eredményei a művelődéstörténészek számára is, hiszen a nyelvünket körülvevő közeli és távolabbi népek művelődési hatásának bizonyos aspektusai is kiolvashatók belőle.

Helyesírás-történetünk jeles kutatói: főként KNIEZSA István, azután FÁBIÁN Pál, SZEMERE Gyula, FARKAS Vilmos, valamint a magyar írásjelhasználat kialakulásának jó ismerője, KESZLER Borbála is hangsúlyozza a magyar helyesírás fejlődésének változatos, bizonyos értelemben egyedi vonásait. KNIEZSA megállapítása szerint a magyar helyesírás története „talán valamennyi más latin betűs helyesírásnál színesebb és változatosabb. Nálunk ugyanis azok a folyamatok, amelyek másutt már a középkor végén lezajlottak, kellő társadalmi feltételek és irodalmi központ hiánya miatt csak igen lassan, úgyszólván csupán a XIX. század elejére tisztultak le. A hagyományok és az ismétlődő új kezdeményezések harcából alakult tarkaságnak csupán a reformkor nemzedékének sikerült véget vetnie.” (KNIEZSA 1959; 3)

A sokszínűség lassú egységesülés révén jutott el – máig is föllelhető problematikus eseteket hordozva – a szabályozottság magasabb szintjére. Az egységesítést célzó törekvések egyben a nemzeti nyelv egységesülését, a normák kialakulását is szolgálták, hiszen a nyelv írott

változatának a kodifikálása minden nép és nyelv történetében fontos momentum. (l. TEMESI 1980; 337)

3.) E néhány bevezető gondolat után megkíséreljük úgy felvázolni helyesírásunk történetét, hogy a fejlődési vonal döntő fontosságú korszakhatáraitra, a fordulópontokat jelentő történésekre helyezzük a hangsúlyt.

Mint minden történeti diszciplína esetében, itt is fontos a *kezdetek* kérdése. Minden korszakolás csak így képzelhető el. Témánk szempontjából itt elvi kérdésként merül fel a magyarság írásbeliségében a *rovásírás* említése és szerepe.

Jóllehet a magyar helyesírás-történet tárgyát a latin betűs írásrendszer képezi, egyféle korszakhatárként meg kell említenünk a magyarság egy részének ezt megelőző írásosságát, melynek még az elnevezése körül sem alakult ki egységes vélemény: sokan nevezik székely-magyar rovasírásnak. Ennek az írásbeliségnek még sem az eredete, sem tipológiai besorolása sincs megnyugtatóan tisztázva; a kérdéskört bonyolítja továbbá az avar kori és a székely rovasírás kapcsolatának az elégtelen ismerete. Mind ezen túl témánk szempontjából azt a fontos kérdést mégis fel kell vetni, hogy ez a rovasírás általánosan használt írás lehetett-e, vagy csak egy szűkebb népréteg birtokában volt. Az előbbi nézet főleg NÉMETH Gyula munkássága nyomán terjedt el: „Szerinte a székely írás a pogány magyarságnak általánosan használt írása lehetett, amelyet a kereszténység megsemmisített. Az elkülönülve és önálló szervezetben élő székelyeknél azonban fennmaradt.” (SZÁNTÓNÉ 1986; 65)

SÁNDOR Klára az alapprobléma tisztázását abban látja, hogy fel kell tárnai a székely rovasírás átvételének

útjait, csak ez után adhatunk választ arra a kérdésre, hogy kinek a birtokába is került ez az írásrendszer. (L. SÁNDOR 1992; 79)

Mindezek értelmében első potenciális fordulópontunknak a latin betűs rendszerre való áttérést kell tartanunk.

## II.

### 1) A kancelláriai helyesírás

A korszakhatár mindig kapcsolatba hozható a nép történetében beállt valamely fontos történéssel. Így van ez a kancelláriai helyesírás (vagy ahogyan KNIEZSA István nevezte: oklevél-helyesírás) kialakulásakor is. A királyi kancellária, valamint később a hiteles helyek felállítása, állandó hivattallá való fejlődése és az oklevelek rendszeres kibocsátása első lépés volt helyesírásunk alakulásában. Maguk az oklevelek főként latin (elvéve görög vagy egyéb) nyelvűek, bennük a magyar nyelvű anyag a szavak szintjére korlátozódik: személy- és helynevek, földrajzi nevek, egyéb lexikai elemek, ritkán szerkezetek nem összefüggő szöveggént, hanem csupán szórványként szerepelnek. Ezeknek az oklevélkiadó hatóságoknak a gyakorlatában sok egyéni kezdeményből és nagy hangjelölési tarkaság után formálódnak a kancelláriai helyesírás fő vonásai: *egyszerű jelek* használata, a *betűkapcsolatok* kialakulása, *betűkettőzés* a hosszúság jelölésére stb. Továbbra is megmarad fogyatékkossággént a kezdetek hagyományozódó jelölési problémája, az, hogy számos hangnak nincs külön jele, ami arra vezethető vissza, hogy

a latin nyelvben hiányzó hangok jelölése mindvégig nehézségeket okozott.

A kancelláriai helyesírás öt-hatszáz éven keresztül használatos volt. Négy jól elkülöníthető fejlődési szakaszán át sokat csiszolódott az a helyesírási rendszer, amely tulajdonképpen minden későbbi hangjelölési rendszer és változat forrását képezte. Alakuló, változó rendszerében már találunk nagyon is előre mutató vonásokat: pl. már 1430 körül felmerül a *c* hang *cz* jele, amely ettől kezdve némi megszakításokkal egészen 1922-ig része volt helyesírási rendszerünknek.

## 2.) A kódexek helyesírása.

A kéziratos könyvek továbbviszik a kancelláriai helyesírás gyakorlatát, ám a magyar nyelvű szövegek terjedelmének megnövekedése azt eredményezte, hogy új jelölési megoldások sokasága szinte átláthatatlanná tette a magyar nyelvtörténetben ún. *kódexek korának* nevezett időszak – tehát a XV–XVI. század – helyesírását.

A legtöbb kódex a királyi kancelláriától örökölt összetett, mellékjel nélküli rendszerű helyesírás-változatokat vitte tovább. Felbukkan azonban mellettük egy idegen eredetű és hatású mellékjeles helyesírás, amelyet *huszita helyesírásnak* is nevezünk. Ez a rendszer összetett jelek helyett az egyszerű jelek mellékjeles alakjait használja, valamint azokat a hangokat is megkülönbözteti, amelyekre a kancelláriai helyesírásnak nem volt külön jele. Az alaptendencia tehát az, hogy minden hangnak külön jele legyen, a jelek pedig lehetőleg csak egy-egy hang jelölésére szolgáljanak. A Jan Hus nevéhez köthető helyesírási

elvrendszer azonban a magyar írásosságban nem vált tartós megoldássá, a mellékjeles helyesírás sok ponton ellentmondásos volt – csupán a Huszita Biblia két kódexében, a Bécsi és a Müncheni Kódexben jelentkezik tiszta formában és következetesen, itt a pont és a vessző a mellékjel. Ami e helyesírás megalkotóját illeti, kétségtelen, hogy a bibliafordítás szerzőjével azonos, az első bibliafordításon keresztül hatolt be a ferences emlékekbe is. A ferencesek némileg módosították, néhány hang jelölésében visszatértek a kancelláriai gyakorlathoz. A mellékjeles rendszer lazítása később is folytatódott. A kolostorokban néha egy időben többféle, merőben ellentétes rendszer létezett; sajátos keverék jellegű helyesírás alakult ki. A huszita helyesírás, ha nem is volt eredeti formájában időtálló, bizonyos elveket, részletmegoldásokat mégis átadott a mellette tovább élő kancelláriai helyesírásnak.

Megjegyezhetjük, hogy már a Bécsi Kódexben látunk egy nagyszerű kísérletet az *e*-féle hangok jelölésére, aminek megoldásával később is adós marad helyesírásunk rendezése, s amely jelölés hiánya lényegében hozzájárult a zárt *ë* hang háttérbe szorulásához. Ennek a kódexnek a szerzője következetesen megkülönbözteti és jelöli a nyílt és a zárt *e*-hangokat (*e* = *è* ; *ë* = *e*, *è*). Az egypontos *e*-jel (*ë*) később is felbukkan, majd váltakozik a kétpontos jelölésével, de később sem kerül be a gyakorlatba.

### 3.) A protestáns és a katolikus helyesírás kialakulása

A középmagyar kori helyesírási állapotok a kancelláriai helyesírás biztató letisztulása után a XVI. században

ismét tarka képet mutatnak. Míg például a cseheknél ekkorra már kialakul az egységes hangjelölési gyakorlat, Magyarországon megfelelő társadalmi háttér nélkül, a növekvő területi és szellemi szétdaraboltság közepette, valamint az állandó újrakezdés miatt helyesírásunk rendkívül sokrétű, változatos. (Vö. KESZLER 1995; 30)

Még él a középkori kancellária helyesírási gyakorlata, átnyúlik a nyomtatványok idejére is; pl. Pesti Gábor művei (az Új Testamentum, Aesopus meséi) tiszta kancelláriai helyesírással jelennek meg Bécsben; de emellett használatosak a keveréktípusok is.

Az újat, az igazi fordulópontot ekkor a *könyvnyomtatás megjelenése* jelenti. Az írásbeliségben történő funkcionális váltással új hatások érik nyelvünket, s mivel az újabb helyesírási irányzatokat a protestáns prédikátorok használják, a könyvnyomtatás viszont induláskor kizárólag a reformáció szolgálatában állt, így tehát a nyomtatott könyvek is az új helyesírást terjesztették.

Az általunk többször is hangsúlyozott helyesírási sokszínűség ekkor még egy aspektusában gazdagodik: kialakul az *ún. protestáns*, majd később a *katolikus* helyesírási rendszer. A jól ismert társadalmi, vallási ellentétek az írásmódban is megmutatkoztak; a szemben álló tábor íróinak magatartásában, érvelésében.

A protestáns helyesírás a szolgálatában álló nyomda-technika révén tudott terjedni, egységesítésében Heltai Gáspárnak nagy szerepe volt, aki 1560 körül három irányzat kombinálásával alkotta meg jelölésrendszerét: főként a kancelláriai helyesírásból, Sylvester János, valamint a krakkói nyomtatványok helyesírásából. Számos forrás-műből ismerjük azt a tényt, hogy Heltai nyomdájában a



más, eltérő táji ejtésű s következésképpen jelölésű szerzők művei egységes nyelvi és ortográfiai művé alakultak át –, ennek ellenére ez a helyesírás végre ismét minden hangra kiterjedő, tudatos és következetes építkezésű rendszer. Két nagyon fontos mű: Károlyi Gáspár Bibliafordítása és Szenci Molnár Albert Zsoltároskönyve rövid idő alatt széles körben ismertté tette ezt a helyesírást.

Kissé leegyszerűsítve a két felekezeti helyesírás eltérő vonásait, leglényegesebb különbségként a *c ~ cs* hangpár jelölése került a köztudatba. Tény, hogy a *c* és *cs* jelölése írásbeliségünk kezdetétől fogva egészen a Magyar Tudományos Társaság első szabályzatáig – tehát 1832-ig helyesírásunk legingatagabb része. A protestáns helyesírásban a kezdeti ingadozások után a *tz ~ cz* jelpár lett a végleges, a katolikusoknál pedig a *cz ~ ch*.

Ami a protestáns helyesírás mérlegét jelenti, sok volt a következetlenség, az idegen – főleg német – hatásból eredő fogyatékoság, valamint az, hogy a latin nyelvre visszavezethető, hiányzó jelek itt sem nyertek tartós és jó megoldást. Tartósan rögzült viszont az *sz* hang *sz* jele (azzal, hogy paleográfiai változatokban él a XVIII. század végéig: *β*, *β̄* *sz*); a palatalizált mássalhangzók jelölése: *ty*, *gy*, *ny*, *ly*; valamint a magánhangzók hosszúságának ékezetes jelölése. Mai ékezetes hosszú magánhangzóink meglepő módon a krakkói magyar nyomtatványokban jelentkeznek először, mégpedig KNIEZSA szerint ezt a szintén Jan Hustól származó jelölést a lengyel nyomdászok közvetítésével vették át a Krakkóban tanult és működő magyar írástudók. (Vö. KNIEZSA 1959; 16)

A katolikus helyesírás jóval később alakult ki, mint a protestáns. Ha párhuzamokat keresünk a két tábor vezér-



egyéniségeit illetően, akkor Káldi Györgyöt kell abban a szerepben látnunk, mint amit a protestánsban Heltai töltött be. Következétes, átgondolt helyesírási megoldásai révén még Pázmányra is nagy hatással volt, aki továbbvitte és több helyen a máig használatos formát alakította ki. A már említett kulcsfontosságú hangpáros *cs* tagjának *ch* jelölését *cs-re* [c-s-re] módosította, s az *sz* analógiájára alakult jelpár, ha nem is Pázmány önálló alkotása, tekintélye révén hamar elterjedt.

A Káldi-féle katolikus helyesírás nagy előrelépés volt a *k* jel egységesítése, az *i* és *j* hangok latintól függetlenedő jelölése, de viszont cseh befolyásra alakult ki a *zs* mellékjeles alakja, mint a mai szláv nyelvekben is, valamint az addigi próbálkozásokat megszüntetve nem jelöli a nyílt-zárt *e* különbségeit. Felekezeti meggyőződéstől független viszont az a sikertelen próbálkozás, hogy végre megoldódjék az *ö*, *ü* és hosszú variánsaik jelölése.

#### 4.) A „jottista–ipszilonista háború”

A felekezeti tagoltságú helyesírási típusok a XVII–XVIII. század írásgyakorlatában sokat csiszolódtak. A XVII. századig általában a fonetikus elv uralkodott, a kiejtés minél hívebb leképzése. Az elvek tisztázása csak gyéren jelenik meg az első ortográfiákban: Dévai Bíró Mátyás, Szenci Molnár Albert, Pereszlényi Pál műveiben.

Geleji Katona István az első, aki a szóelemző elvet kívánja érvényesíteni, nagyon sok ma is használatos írásmódot ő, valamint protestáns író-utódai – Misztótfalusi Kiss Miklós és Tsétsi János szilárdítanak meg.

Ekkor, mintegy a következő nagy fordulópont, az akadémiai helyesírás megalkotása előtt egy újabb, szintén ellentétes meggyőződésre épülő helyesírási vita, elkülönülés alakult ki, amely a tudománytörténetbe „jottista-ipszilonista háború” néven került be.

A helyesírás ekkor már kilép a felekezeti keretekből, s az írók aszerint tartoznak az egyik, illetve a másik táborba, hogy a jottisták gyakorlatát, tehát a Révai Miklós által képviselt szóelemző elvet alkalmazzák-e írásaikban, vagy pedig az ipszilonista elvet tartják jónak, Verseghy Ferenc kiejtés szerinti helyesírását. Ez az irodalmi szempontból is jelentős vita 1804-től kezdve évekig, lényegében Kazinczy fellépéséig tartott, s a jottisták győzelmével végződött, mert az írók többsége, s közöttük a vezéregyéniség Kazinczy és köre is ezt támogatta. Révai nevéhez fűződik egyébként a *zs* hang mai jelének véglegesítése, s úgyszintén neki köszönhető a *cz* ~ *cs* jelpár előtérbe kerülése, ahonnan a *cz* egészen 1922-ig hivatalos használatban volt.

### 5.) Az akadémiai helyesírás

S itt már mind az érintett korszak, mind pedig a helyesírás egységesülése terén eljutottunk az új korszakot jelentő Magyar Tudós Társaság (1830) megalapításáig. Ez a fórum olyan tekintéllyel rendelkezett, amely a magyar írásbeliségben „végre véget vethetett a sok évszázados zűrzavarnak” (KNIEZSA 1959; 25). „A Társaság első helyesírási szabályzatának a jelentősége nem is magukban a szabályokban rejlik – hiszen nem is voltak újak, mert Vörösmartynek és körének gyakorlatán alapultak, amely viszont Kazinczyra megy vissza –, hanem abban, hogy ez

a szabályzat most már nem egy felekezet, nem is egy kis írói kör, hanem az egész magyar nemzet számára szól.” (Uo.)

1832-ben Pesten tehát megjelenik az első egységes érvényű szabályrendszer: *Magyar helyesírás' és szóragasztás főbb szabályai* címen, melyben a helyesírás elveire vonatkozó rendezés még korántsem történik meg; mindez kiforrott formájában csak a későbbi javaslatok és módosítások révén kerül be az újabb szabályzatokba – főként az 1877-i szabályzatra kell itt gondolnunk.

A helyesírásunk körüli viták, a megváltoztatására tett kísérletek természetesen nem szűntek meg az akadémiai szabályzat meghozatalával. Ha most nem is térünk ki az addigra kialakult szóelemző-fonetikai egyensúly teljes revízióját emlegető, vagy pl. a huszita mellékjeles helyesírás újfent bevezetését ajánló indítványok tárgyalására; a *helyesírási reformok* kétségtelenül hoznak új elemeket. Minden reform a kialakult négy elv alkalmazásának az arányára, megváltoztatására irányult. Előfordulnak még a XIX. század második felében is szembenálló táborok valamely kérdésben – éppen a *c* hang *cz* írása körül lobbannak fel heves viták az 1890-es években, s alakul ki 1903-ban az ún. *iskolai helyesírás* (SZEMERE 1974; 57), hogy aztán 1922-ben az Akadémia – elfogadva az iskolai helyesírás újításait –, ismét megkísérelje egységes mederbe terelni elkülönült, csoportokra és táborokra szakadt írásbeliségünket.

Mindezek, és a későbbi reformok, módosítások azonban már nem jelentettek az eddig felvázolt fejlődésvonal nagy fordulópontjaihoz mérhető változást.

### III.

Nyelvtörténeti áttekintésünkéből láthatjuk, hogy helyesírásunk alakulása, fejlődése szoros összefüggésben áll nyelvünk más részrendszereinek a mozgásával – ezt a történeti fejlődést pedig csak szélesebb összefüggésben: a nyelv külső és belső hatóerőinek figyelembe vételével, a bonyolult kölcsönhatások feltárásával lehetséges felrajzolni. Az így kapott kép – még így kontúrjaiban is – egy rendkívül változatos fejlődésrajzot mutat, mely révén érthetővé válik mai helyesírásunk keverék jellege és összetett elvrendszere.

#### Felhasznált irodalom

- 1, KESZLER 1995 = KESZLER Borbála: A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 2, KNIEZSA 1952 = KNIEZSA István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 3, KNIEZSA 1959 = KNIEZSA István: A magyar helyesírás története (Második, javított kiadás) Tankönyvkiadó, Budapest
- 4, SÁNDOR 1992 = SÁNDOR Klára: A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. In: Rovásírás a Kárpát-medencében. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged
- 5, SZÁNTÓNÉ 1986 = SZÁNTÓNÉ Balázs Edit: Írástörténet és történelemtanítás. Tankönyvkiadó, Budapest
- 6, SZEMERE 1974 = SZEMERE Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832–1954). Akadémiai Kiadó, Budapest
- 7, TEMESI 1980 = TEMESI Mihály: A magyar nyelvtudomány (Irányok és eredmények a felszabadulás óta) Gondolat Kiadó, Budapest.